

Temmerman, Johan (2019), *Geloof en wetenschap. Een godsdienst-filosofische verkenning*, Antwerpen/Apeldoorn: Garant Uitgevers, pp. 256, ISBN: 9789044137095, € 24,50.

In dit boek waagt de auteur zich op een complex en gevoelig terrein, namelijk de vraag hoe geloof en wetenschap zich tot elkaar verhouden. Hij ontwikkelt geen eigen standpunt dat dan op zijn merites kan en moet beoordeeld worden, maar poogt veeleer een overzicht te bieden van hoe er over die verhouding werd en wordt gedacht of kan gedacht worden. Hij staat dus niet zozeer stil bij de inhoudelijke religieuze voorstellingen (het domein van de theologie) noch buigt hij zich over hoe religie precies tot stand komt en zich ontwikkelt (het domein van de antropologie), maar wel gaat hij in op de religieuze waarheidsaanspraken in een tijd waarin de wetenschap steeds meer kennis vergaart over de oorsprong van het leven en de samenstelling van het universum. Net omdat het boek een ‘verkenning’ wil zijn, gaat de beoordeling ervan niet over hoe vernieuwend en authentiek de auteur is, maar wel over hoe omvattend en helder hij is en de mate waarin hij eventueel in de (Nederlandstalige) literatuur een lacune opvult.

Laat me, alvorens het boek, kritisch te beoordelen, kort de inhoud van het boek weer geven. In het eerste hoofdstuk staat de auteur stil bij de secularisatie als context waarbinnen het debat over geloof en wetenschap wordt gevoerd. Hij overloopt een aantal opvattingen en wijst (in lijn met het invloedrijke denken van Charles Taylor) op het belang van flexibiliteit. Mensen moeten in staat zijn te navigeren tussen twee gezichtspunten: betrokkenheid waarbij men de werkelijkheid ten diepste beleeft en ervaart en onthechting waarbij men andere gezichtspunten toelaat ten einde op een vreedzame manier samen te leven. In het tweede hoofdstuk overloopt de auteur verschillende standpunten in het debat over geloof en wetenschap. Hij laat daarbij zien dat sommigen menen dat geloof en wetenschap elkaar wederzijds uitsluiten (of de wetenschap of de religie). Anderen stellen dat geloof en wetenschap van elkaar moeten worden gescheiden (wetenschap en religie hebben niks met elkaar te maken). Een derde positie geeft aan dat ze met elkaar kunnen samengaan (wetenschap en religie liggen in elkaars verlengde). Het derde hoofdstuk gaat over het gelovige wereldbeeld in een seculiere samenleving. Hier gaat de auteur kort in op het werk van John Caputo en Charles Taylor. Volgens Caputo komt het (christelijke) geloof in een onttoverde wereld neer op het besef dat we zelf voor de wereld moeten gekruisigd worden. ‘Wat zou Jezus doen?’ is de vraag die gelovigen zich als spiegel moeten voorhouden. Volgens Taylor leven we thans in het tijdperk van de authenticiteit waarbij de jaren 1960 een symbolisch scharnierpunt vormen dat voornamelijk wordt gekenmerkt door moreel/spiritueel en expressief individualisme. Taylor wijst daarbij op de versmalde ethiek van het non-conformisme (‘jezelf zijn’, ‘je eigen weg gaan’). In het licht van die tendens tot zelfexpressie kunnen tal van nieuwe fenomenen zoals cultuurchristendom en spiritualiteit gedacht worden. Hoofdstuk vier is het hoofdstuk waarin de auteur de lezer wil vertrouwd maken met de belangrijkste resultaten van het wetenschappelijk onder-

zoek over het ontstaan en de opbouw van het heelal. In dit hoofdstuk passeren een aantal kerninzichten uit de evolutieleer, de algemene relativiteitstheorie, de kwantumfysica, de kosmologie en de snaartheorie de revue. In het hoofdstuk dat daarop volgt richt de auteur zich op de natuurlijke theologie (waarbij het bestaan van God en zijn kwaliteiten worden beschouwd vanuit de rede en de ervaring en dus niet vanuit een bijzondere openbaring) en de cognitieve wetenschappen (waarbij de oorsprong van religie wordt gezocht in de menselijke natuur en dan in het bijzonder in de manier waarop de hersenen functioneren). Nadat de lezer op de hoogte is gebracht van een aantal wetenschappelijke inzichten, bekijkt de auteur in het zesde hoofdstuk wat er vanuit de wetenschap kan gezegd worden over het begin en het einde van het heelal en daarmee ook over god. Er is geen antropomorfe god, zo stelt de auteur (zich baserend op Stephen Hawking), ook niet als aansteker van de oerknal, omdat de wetenschap uitlegt dat een heelal uit het niks kan verschijnen. Het slothoofdstuk gaat over een aantal denkkaders ter beëindiging van het conflict tussen geloof en wetenschap. In dat hoofdstuk zegt de auteur ook kort iets over zijn eigen positie (zie infra). Het boek kent verder een viertal intermezzo's. In een eerste gaat de auteur in op het werk van Jurgen Habermas, die het belang van inclusief en communicatief denken en handelen naar voren schuift als uitweg in het debat over geloof en wetenschap. Het tweede intermezzo handelt over de worsteling van Charles Darwin met het geloof. Het derde intermezzo legt uit dat Isaac Newton wetenschap niet als tegenhanger van religie beschouwde, maar dat hij onderzoek verrichtte en natuurwetten vaststelde in de overtuiging dat dit het geloof versterkte. In het vierde intermezzo over Albert Einstein wordt duidelijk dat deze grote natuurkundige een kosmologisch godsprincipe hanteerde (de Natuur wordt gelijkgesteld aan het Godsprincipe) en de mening was toegeneen dat de wetenschapper die op de waarheid is gefocust de ware religieuze is.

Deze inhoud alsook het feit dat de auteur inzoomt op deze vier invloedrijke personen, kan zeker worden gerechtvaardigd. Geen enkel (overzichts)werk kan volledig zijn, maar ik ben wel verbaasd dat de auteur zijn exposé niet begon met een uiteenzetting over de klassieke oudheid. Het is ook vreemd dat hij niet is ingegaan op de vele pogingen om god te bewijzen. Zeker omdat – iets wat de auteur ook zelf zegt – de inhoudelijke voorstellingen van geloof en wetenschap sterk afhankelijk zijn van tijd en context, had hij dat kunnen uitwerken. Hij had dan bijvoorbeeld ook kunnen wijzen op de mate waarin toentertijd wetenschap, filosofie en religie sterk met elkaar verstrengeld waren. Ik betreur ook dat de auteur erg weinig over wetenschapsfilosofie heeft geschreven, terwijl het toch belangrijk is om te weten wat filosofen als Karl Popper, Thomas Kuhn, Imre Lakatos en anderen hebben gezegd over het statuut van een wetenschappelijke theorie. De auteur wijdt een volledig intermezzo aan Charles Darwin, maar vermeldt daarin bijvoorbeeld niet het belang van 'seksuele selectie'; hij heeft het enkel over 'natuurlijke selectie'. Dat is onbegrijpelijk. De auteur gaat, zoals vermeld, in op het werk van John Caputo en Charles Taylor die beiden op zoek gaan naar een bewuste omgang met geloof in het wetenschappelijk wereldbeeld,

maar hij gaat niet in op die auteurs die aanwijzen dat ons alledaagse leven wordt gestructureerd door onbewuste geloofsinhouden. Hij vermeldt alleen bij naam Slavoj Žižek, maar zegt dan dat hij hiervoor geen plaats heeft. Waarom dat zo is, wordt niet uitgelegd. Persoonlijke voorkeur van de auteur?

Hoewel de auteur geen eigen (vernieuwend) standpunt verdedigt, wordt wel duidelijk wat zijn eigen positie in het debat is. Zo is hij ongemeen hard voor de zogenaamd ‘nieuwe atheïsten’ als Richard Dawkins, Daniel Dennett, Samuel Harris en Christopher Hitchens. *“Ze hebben bitter weinig aan het debat bijgedragen. Behalve hun grote gelijk verkondigen waarvoor elke religiewetenschapper hun slogans vlot ter zijde legt”* (p. 100). Het hangt er natuurlijk maar vanaf vanuit welke kant men het bekijkt: men zou immers ook kunnen zeggen dat uit ‘het vlot ter zijde leggen’ een al even grote minachting blijkt. In het boek geeft de auteur ook aan dat hij de religieuze paradigma’s niet wenst uit te spelen tegen de wetenschappelijke bevindingen en omgekeerd. Eerder dan dat wil hij ze beide leren kennen en waarderen. Het geloof moet dus volgens hem niet zomaar voor de rechtbank van de rede worden gedaagd om het dan hooghartig te laten veroordelen voor naïviteit of misleiding, noch moet de wetenschap naar de prullenmand worden verwezen op grond van biblicistische gronden (p. 12-13). Wat volgens de auteur wel moet gebeuren is kritisch nadenken over de raakpunten en conflictharden en over hoe het religieuze en het wetenschappelijke wereldbeeld op vruchtbare wijze met elkaar kunnen communiceren. In die oefening stelt hij zichzelf als atheïst op zolang het theïsme blijft bogen op een ‘God op zolder’, omdat de wetenschappelijke inzichten over de werking van de natuur en de ontwikkeling van het heelal niet langer toelaten dat een dergelijke opvatting de basis vormt voor zingeving en cohesie. Maar, zo voegt hij eraan toe, hij is geen atheïst in de mate dat hij God zou ontkennen. Het theïsme mag dan wel achterhaald zijn, religie is dat volgens hem helemaal niet, vandaar dat hij zoekend is *“doorheen geloof en twijfel naar de dieper liggende dynamiek van het bestaan”* (p. 232).

Alles bij elkaar heeft de auteur voor iedereen die zijn weg en/of zijn positie in het religie-wetenschap debat zoekt of wil kennen een degelijke gids geschreven. Een recent overzichtswerk is er bij mijn weten in het Nederlandstalig gebied niet. Door de vele afbeeldingen, kadertjes en cartoons wordt bovendien de indruk gewekt dat de auteur zijn boek heeft opgevat als een mogelijke cursustekst. Die potentie heeft het inderdaad, zij het dat de docent die er wil gebruik van maken zich wel nog in een aantal zaken zal moeten inlezen. Sommige zaken zijn te summier uitgelegd waardoor ze onduidelijk blijven. Vooral het hoofdstuk over het wetenschappelijk wereldbeeld waarin de kwantumfysica, de snaartheorie en de algemene relativiteitstheorie worden uitgelegd, is volgens mij alleen maar te begrijpen wanneer de lezer ofwel een degelijke voorkennis heeft, ofwel zich de moeite getroost om zich her en der nog wat extra te informeren. Dat laatste is zeker mogelijk gezien er onderwijl voldoende populairwetenschappelijke boeken zijn geschreven door mensen als Brian Greene, Lawrence Krauss en Stephen Hawking. In het betreffende

hoofdstuk worden de grote lijnen neergelegd, wordt veel informatie geboden, maar wordt er uiteindelijk niet zoveel echt uitgelegd. Voor de lezer is het vooral een kwestie van ‘aannemen’ of ja... van ‘geloven’.

François Levrau,
(Centrum Pieter Gillis, UAntwerpen)

Ploeg-Bouwman, Hanna (2019), *Bewoonde herinnering. Een learning history van het Samen-op-Weg-proces*, Utrecht: Eburon, pp. 268, EAN 9789463012461, €24,50.

De eenwording van gereformeerden, hervormden en lutheranen in één Protestantse Kerk is een lang traject geweest met vele obstakels en onverwachte wendingen. Hanna Ploeg-Bouwman slaagt erin om dit proces op begrijpelijke wijze in kaart te brengen. Alleen dat al maakt *Bewoonde herinnering* (wat ook gediend heeft als proefschrift aan de VU) tot een belangrijke bijdrage aan verschillende disciplines, waaronder de godsdienstsociologie, kerkgeschiedenis en veranderkunde.

Ploeg-Bouwman heeft 15.000 pagina's aan documenten doorgeworsteld, gedigitaliseerd, geanalyseerd en samengevat. Vervolgens heeft zij haar tekstuele materiaal voorgelegd aan 23 respondenten die betrokken waren bij het proces. Zij noemt dit een “membercheck”. Op basis van de tekstanalyse en de reacties identificeerde zij een aantal “hittepunten”, cruciale gebeurtenissen in het SoW-proces. Zij onderscheidt vijf periodes in het proces, die allemaal hun eigen hittepunt hebben.

Het belangrijkste theoretische concept is *bewoonde herinnering*, de subjectieve articulatie van een geschiedenis. Deze wordt vormgegeven door herinneringsculturen. In het geval van het SoW-proces kun je spreken van hervormde, gereformeerde en lutherse herinneringsculturen, met hun eigen vertegenwoordigers, tradities, liederen, belangrijke documenten, speciale gebeurtenissen, manieren van overdragen etc. Het concept “bewoonde herinnering” is belangrijk voor het veranderkundig perspectief dat Ploeg-Bouwman beoogt. Met het concept wil zij een dynamisch beeld geven van de lange, ingewikkelde geschiedenis van het SoW-proces, maar ook zicht geven op hoe zo'n veranderingsproces werkt. Het SoW-proces is een prachtige casus die in beeld brengt hoe ingewikkeld verandering kan zijn.

Op overtuigende wijze laat Ploeg-Bouwman zien hoe in de vijf geïdentificeerde periodes verschillende herinneringsculturen met elkaar botsen, overeenstemming bereiken en weer verschillende richtingen op gaan rondom de hittepunten. In haar onderzoek onderscheidt ze overigens naast de drie denominatieve herinneringsculturen nog vier andere herinneringsculturen die een rol spelen. In een matrix met twee assen van “handelen - herinneren” en “interne oriëntatie - externe oriëntatie” plaatst zij de volgende herinneringsculturen: “het woord in orde” (handelen/interne oriëntatie), “het woord bewaren”